

TAVALLA TÖLEGEN HOCAMYAROV'UN ÖZBEK EDEBİYATINDAKİ YERİ (1882-1932)

Marhabo KUCHKAROVA*

Özet: 20. yüzyılın başında Tavalla (Tölegen Hocamyarov) adı çok popülerdi. Sıradan insanlar onun şiirlerini ezbere okur, ezbere bilirdi ve eserleri Bamberg Üniversitesinde bile incelendi. Hepimizin bildiği nedenlerden dolayı, sanatçının yaşam yolu ve eserleri, Cedid edebiyatının diğer temsilcileri gibi bir süre gölgede kaldı. Bağımsızlık yıllarında özverili bilim adamlarımızın çalışmaları sayesinde Tavalla'nın coşku dolu dizeleri dâhil, milleti "uyandıran" eserler gün yüzüne çıktı. 1993 yılında Profesör B. Kasimov, Tavalla tarafından yazılan şiirlerden oluşan bir koleksiyon hazırladı ve bu koleksiyon "Ravnak ul-İslam" adıyla yayımlandı. Evladını anan millet, ne kadar şanslı olduğunu ve büyük armağan olan bağımsızlığın değerini anladı. 20. yüzyılın başlarındaki sanatsal geleneğe göre, Tölegen Hocamyarov ondan fazla mahlasla eser yarattı. "Tavalla Taşkendi", "Tölegen Hocamyarov Tavalla", "Tavalla", "Taşkentli Molla Tölegen Hocamyarov", "Muhabir Mağzava", "Mağzava", "Mağzavahoca", "Muhbirça", "Nansavatçı Şair mağzava", "Tölegen Miyarov" bunlardan bazılarıdır. Makalede Tavalla'nın Özbek Cedid edebiyatındaki yeri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Cedit edebiyatı, Tölegen Hocamyarov Tavalla, Ravnak ul-İslam.

Tavallo Tolagan Khojamyorov's Role in Uzbek Literature

Annotation: At the beginning of the 20th century, the name Tavallo (Tolagan Khojamyorov) was widely renowned. Ordinary people avidly read his poems, memorized them, and his works were even studied at Bamberg University. However, due to well-known historical reasons, the life and works of this creator, like those of other representatives of Jadid literature, remained in the shadows for a certain period. During the years of independence, thanks to the dedicated efforts of our scholars, "awakening" works were revived, including the fiery lines of Tavallo. In 1993, a collection of his nationalistic poems titled Ravnakul-Islam was prepared for publication by Professor B. Qosimov and published under the same name. As the nation commemorated its son, it began to better appreciate its immense fortune and understand the value of the supreme blessing called independence. Tolagan Khojamyorov, in line with the creative traditions of the early 20th century, wrote under more than ten literary pseudonyms, including "Tavallo Toshkandi," "Tolagan Khojamyorov Tavallo," "Tavallo," "Toshkandli Mulla Tolagan Khojamyorov," "Mukhbir Magzava," "Magzava," "Magzavakhoja," "Mukhbircha," "Nonsavatchi Shoir Magzava," "Tolagan Miyarov," and others. This article analyzes Tavvalo's role in the history of modern Uzbek literature.

Key Words: Uzbek Jadid literature, Tolagan Khojamyorov Tavallo, Ravnak ul-Islam.

Giriş

Ünlü yazar Aybek, Tavalla'nın sanatı hakkında şunları kaydeder: "Verandada yüzükoyun uzanıp Tavalla'nın şiirlerini okumaya başlıyorum. Yergilerinde eski insanların düğün lüksünü eleştirmiştir. Pek çok şiirinde yaşam ve manzaralar güzel bir şekilde anlatılmıştır. Beni derinden etkiliyor. Düğünlere, partilere, zenginlerin sefahatine, cehalete, kültürsüzlüğe, halkın geriliğine dair her türlü keskin ifade beni çok etkiliyor. Özellikle okul meselesine, tiyatroya, gençlerin ilk kez gösteriye çıktıklarına dair yazdıkları çok etkileyici. Okuyorum, dikkatle ve uzun süre okuyorum... Mizahı keskin, sözleri yürekten söylenmiş, samimi... Şiirler renkli, canlı, dili özgün, akıcı...". Yazar, Tavalla hakkındaki bu izlenimlerini "Çocukluk" adlı uzun öyküsünde yazmıştır. Nitekim, Tavalla'nın okul, tiyatro, basın, toplumsal değişimler ve eksiklikler hakkında yazdığı keskin mizah ve coşku dolu satırları halk tarafından ezberlenmiş, söylenmiştir. Bunlar arasında önde gelen aydınlar da Tavalla'nın sözleri karşısında hayrete düşmüştür.

Tölegen Hocamyarov'un (Tavalla) Hayatı, Eserleri ve Özbek Edebiyatındaki Yeri

Tölegen Hocamyarov (Tavalla), 1882 yılında Taşkent'teki Kökçe mevziinde aydın bir ailede doğdu. Eğitimini önce Eski Mektepte tamamladı, ardından Beklerbeyi Medresesinde okudu. Medresede son derece yoğun bir sanatsal atmosfer vardı. Tavalla, o zamanın büyük yazarları, çevirmenleri ve Cedid'leri olarak bilinen Mukimî, Furqat, Kâmî, Üstat Muradhoca,

* Prof. Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı, e-mail: dokma@bk.ru.

Almaî, Miskin, Siraciddin Sıdkî-Handaylıkî, Üstat Şamahmud, Fûnuni'nin edebî sohbetlerinde büyüdü.

Daha sonra Rus-Tüzem Okulunda okudu. Ticaretle uğraşıyordu, Evliya Ata ve Prjevalsk şehirleriyle temas hâlindeydi. Edinilen bilgiye göre, 17 yaşındayken babasının tavsiyesi üzerine Prjevalsk'te Usmanbek Salihcanbayev'in yanında kâhya olarak çalıştığı sırada babası vefat etti. Daha sonra Taşkent'e döndü ve şehirdeki ticaret şirketlerinden birinde çalışmaya başladı. Zühre adında bir kızla evlendi ve ondan Rehber, Sanaber, Maksud, Mahmud adında dört çocuğu oldu.

Tavalla, 1910'lu yıllardan itibaren hicivleri ve makaleleri ile halk tarafından tanınmaya başladı. 1914 yılında Münevver Kâri Abduraşidhanov, Abdulla Avlanî, M. Padşahocayev, Hüseyinhoca Dedehocayev, Seidabdullah Seidazimbayev, Kamilbek Narbekov ile birlikte Taşkent'te "Neşriyat" şirketini kurdu. 1915'ten itibaren Avlanî'nin kurduğu "Turan" Derneği'nde çalışmaya başladı. Geçimini sağlamak için bir yandan da ticareti bırakmadı. Çünkü ailede kara kazanın kaynaması gerekiyordu.

Tavalla'nın "Suç dosyası"nda saklanan belgeleri titizlikle inceleyen bilim adamı Begali Kasimov'un yazarın çalışma hayatıyla ilgili sunduğu bilgiler Tavalla'nın faaliyetini tam olarak yansıttığı için burada kısaltmadan alıntılanmıştır:

1918-1919'da Taşkent'in Eski Şehir, ardından Yeni Şehir yürütme kurulu üyesiydi. 1919'da partiye katıldı. Çeka'ya alındı. 1922'den itibaren Cumhuriyet kollega üyesidir. 1922-1923'te bu örgütün Eski Şehir Yürütme Komitesi üyeliği, Şikayet Bürosu üyeliği ve Fergana Devrim Mahkemesi üyeliği görevlerinde bulundu. 1924 yılında içişleri sisteminden ve devlet korumasından uzaklaşarak sendikaya katıldı. Taşkent şehir Yönetim Kurulu üyesiydi ve 1925-1926'da Taşkent Sanayi Derneği Kustpromsoyuz'un (El Sanatları Sanayii Sendikası) başkanı olarak çalıştı. 23 Ekim 1927'de mali acık nedeniyle partiden ihraç edildi ve 5 yıl hapis cezasına çarptırıldı, ancak 11 Ocak 1928'de, suçu kanıtlanamadığı için olmalı, serbest bırakıldı. Aynı sene kuruyemiş deposunda tercüman olarak çalıştı. Nisan 1930'a kadar KOOPstrahsoyuz'da (Şirketler Sigorta Birliği) müfettiş, Ekmek Merkezi'nde eğitimci (1930), Şirketler Birliği denetçisi (1930) olarak çalıştı. 1931 yılında kendi isteği üzerine görevden alındı. Hammadde ve ticaret sektörü müfettişliği görevine getirildi. 1 Ocak 1933'ten itibaren Soyuzzagotlopk (Sovyetler Birliği Pamuk Üretimi) ofisine gönderildi; 22 Kasım 1933'te Uzpromstroy (Özbekistan Endüstriyel İnşaat) tröstünde denetçi-eğitmen olarak çalıştı; 15 Nisan 1934'te başvurusu üzerine görevden alındı. 29 Ocak 1935'ten itibaren "Krasniy utelşik" (Kırmızı Kullanıcı) kooperatifinde eğitimci yaptı. 25 Mayıs 1935'te başvurusu üzerine görevden alındı. 14 Ağustos 1937'de Tavalla, "karşı-devrimci", "Turon", "Şura-yı İslam", "İttihad-ı Terekki", "Millî İttihat", "Millî İstiklal" örgütlerine üye olmak, "milyonerin oğlu" olmak, "şiiirlerinde milliyetçi fikirleri teşvik etmek"le suçlandı ve hapse atıldı. Tavalla tutuklandığında 54, eşi Zuhra Miyorova 40, oğlu Maksud Miyorov 16, kızı Sanobar Miyorova ise 11 yaşındaydı. 1913 doğumlu kızı Rehber, 1936'da evlenmiş ve Buhara'da yaşamaktaydı.

"Suç dosyası"ndaki anket Tavalla'nın eşkâli ve kişiliğini anlatıyor: "Eşkâl: 1 metre 56 cm, gözler - ela gözlü, saçlar - siyah." Begali Kasimov'a göre, dosyada Tavalla'nın "güzel bir konuşmacı" olduğu vurgulanmıştır. Dosya materyallerinde Tavalla'nın ağzından şu sözlere yer verilir: "Özbek halkı, karşılıklı geçimsizlik ve korkaklık nedeniyle Kızılların esiri oldu. Bir gün sabır bardağı dolacak ve halk Sovyet hükûmetine karşı ayaklanmak zorunda kalacak. Eğer devrimin böyle günlere yol açacağını bilseydim, buna karşı tüm vücudumla savaşırdım." (Kosimov, 2022: 309).

İsyan dolu gerçekçi açıklamaların ardından Tölegen Hocamyarov'un soruşturması hızlandı ve Leonov'un imzaladığı "İddianame" 9 Eylül 1937'de hazırlandı. Aynı yılın 19 Ekim'inde Tavalla, NKVD'nin* üç partili toplantısında ölüm cezasına çarptırıldı. İnfazı 10 Kasım'da gerçekleştirildi. 1968'de Stalin'in ölümünden yıllar sonra Tavalla beraat etti. Şair, bir

* *Narodnyy komitet vnutrennaya del* (İç işleri Halk Komiserliği)

gazelinde yazdığı gibi “Millet için öldürülse bile” yazmaktan geri durmadı. Milleti gaflet ve cehalet uykusundan uyandırmak için çabalayan şair, Şûra hükûmetinin korkunç baskıları sonucu hayatını kaybetti. Tavalla bu konuda şunları yazdı:

Dedim: millat uchun o'ldursa ham yozmoqni qo'ymasmen.

Ular dedi: Tavallo, sanda hech bir or yo'q, yo'q, yo'q (Tavallo, 1993: 26).

“Dedim ki: Uğruna canımı alsalar bile, milletim için yazmaktan asla vazgeçmem.

Onlarsa şöyle dedi: Vallahi sende hiç utanma, hiç haya yokmuş, hiç yok!”.

Tavalla'nın hayatı ve eserleri, diğer sürgün kurbanlarının eserlerinden oldukça sonra incelenmeye başlandı. Bağımsızlık yıllarında eserlerinin yeniden basımı gerçekleştirildi ve şairin hayatı ve eserleri üzerine bir tez çalışması yapıldı. Bu bağlamda özellikle genç araştırmacı Rahmonova'nın (2023) “Tavalla'nın sanatında poetik şekil, içerik ve imgelerin yenilenme ilkeleri” konulu doktora tezini kaydetmek gerekir.

Bağımsızlık yıllarında “Edebiyat Uçkunları” yayınevi tarafından şairin doğumunun 130. yılı dolayısıyla edebiyat araştırmacısı, akademisyen Naim Kerimov'un editörlüğünde “Millete Canlar Feda” kitabının yeni baskısı gerçekleştirildi. Kitap, akademisyen N.Kerimov tarafından kaleme alınan “Tavalla Hakkında Söz” başlıklı giriş bölümünü ve Tavalla'nın şiirleri ile makalelerini içermektedir (Tavallo, 2013: 160). Kitap, Tarih doktoru İkramidin Astanakulov ve Özbekistan Millî Üniversitesi araştırmacısı Dildora Rahmonova tarafından yayına hazırlandı. Ancak Sovyet döneminde Tavalla'nın eserleri 1968 yılında yeniden basıldı. Kitap, M. Zakirî ve edebiyat eleştirmeni A. Şerefiddinov tarafından derlenerek yayına hazırlandı.

Tavalla'nın “Tiyatro” konulu şiirlerine gelince: 1913 yılı sonlarında Abdulla Avlanî'nin girişimiyle Mahmudhoca Bihbudî'nin “Pederküş” adlı oyunu Taşkent'te “Turan” tiyatro topluluğu tarafından ilk kez sahnelendi. Özbek tiyatrosunun Türkistan'da ortaya çıkışı edebî ve kültürel açıdan büyük bir olaydı. Tiyatro mücadelesi maneviyat mücadelesinin sembolü hâline geldi. Tavalla tiyatro hakkında 4 şiir yazdı. Bunlardan 2 tanesi 27 Şubat 1914 izlenimlerinin etkisiyle yazıldı.

Ko'rundi ko'zga bukun millatning hayot asari,

Teatr o'ynadi yoshlar, taraqqiyning habari,

Keling, ko'ring, yuguring siz emdi yoshu qari,

Vering natijalar, ammo yo'q buning tamom zarari.

Ko'ringki, millata emdi bu bir hayot asari,

Teatr o'ynadi yoshlar – taraqqiyning habari.

Vatan, vatan, vatanimiz, dilingni mahkam tut,

Avvalda bilmadi qadring, sen emdi oni unut.

Yoqib vatan chiroğingni, qorongu dilni yorut.

Kel emdi, g'ayrat ayla, bid'at ildizini qurut.

Ko'rungki, millata emdi bu bir hayot asari,

Teatr o'ynadi yoshlar – taraqqiyning habari.

Olingki, bahra yoronlar, hayot lazzati bu,

Muyassar o'ldi biza, millating sharofati bu.

Bunga yetushmagimiz – yoshlarning mahorati bu,

Kimiki sahnada ko'rsang, ani jasorati bu,

Kel emdi yotma, Tavalla, bu bir hayot asari

Berar natijalar, ammo yo'q buning (tamom) zarari (Tavallo, 1993: 52-53).

“Bugün gözler önüne serildi milletin hayat sahnesi,

Gençler tiyatro oynadı, gelişimin müjdesiydi sesi.

Gelin, görün, koşun artık, yaşlısı genciyle hepiniz,

Mutlaka güzel sonuçlar verir, çünkü bunun yoktur zararı.

Gör ki bugün millet için bu bir hayat eseri,

Gençler sahnede parlar, geleceğin haberi.
Ey vatanım, candan aziz, yüreğini sağlam tut,
Sana değer vermeyeni sen de kalpten unut.
Vatanının ışığını yak, karanlık kalbini aydınlat,
Gel şimdi, gayretle çalış, bidat köklerini kurut.
Gör ki artık millete bu bir hayat eseridir,
Gençler tiyatro oynar bu ilerlemenin haberidir.
Ey dostlarım, hayatın tadını çıkarın,
Milletin şerefiyle bu bizlere nasip oldu.
Gençlerin maharetiyle kavuştuk bunlara,
Kimi sahnede gördüysen bu onun cesaretindendir.
Gel artık yatma, Tavalla, bu bir hayat eseri,
Mutlaka güzel sonuçlar verir, bunun yoktur zararı.”

Tavalla bu şiirinde tiyatroyu toplumun kültürel gelişimindeki önemli bir unsur olarak ön plana çıkarır. Bu nedenle, Türkistan’da tiyatronun gelişimini ve Cedid yazarları tarafından kaleme alınan eserlerin sahnelenmesini büyük bir sevinçle karşılar. Gençlerin sahnede rol almasını da gelişmişliğin bir göstergesi olarak şiirlerinde yüceltir. Ayrıca şairin tiyatroya ithaf ettiği “Tiyatroya Mahsus” ve “Tiyatro Hakkında” adlı toplam dört şiiri, tiyatronun önemini, özellikle Behbudi’nin “Pederküş” adlı eserinden edindiği izlenimleri dile getirmektedir.

Üstat Kerimov’un “Tavalla Hakkında Söz”de şairin öz geçmişi ve sanatıyla ilgili aktardığı bilgiler onun sanatsal faaliyetine ışık tutar: “20. yüzyılın 10’lu yıllarında Türkistan’ın karanlık gecelerini aydınlatan sanatçılar arasında Tavalla’nın özel bir yeri vardır. Tavalla ne Çolpan’a ne Fıtrat’a ne de Hislet ile Miskin’e benzer. O, hayattaki çirkin olaylarla, insanların zihni ve yaşamında eskimiş kavram ve alışkanlıklarla hep mücadele etmiş bir şairdir. Onun sözü zehirlidir. Onun sözü mızraktır. Onun sözü yıldırımdır. Onun sözü bir bayraktır. Bu dili yüzünden birilerinin öfkesine uğradı. Ancak hicvi seven insanlar aile toplantıları ve sohbetleri sırasında onun şiirlerini okumaya devam ettiler. Tavalla’nın “Ravnaku’l İslam” adlı kitabı halkın en sevdiği kitaplardan biri oldu ve onun bilincini açtı (1993: 3)”. Ayrıca Kerimov, yazarın hayatını ve trajik kaderini tam olarak aydınlatmak için Özbekistan NKVD arşivinde saklanan belgelere dayanarak okuyucuya önemli bilgiler sağladı.

“Ravnaku’l İslam” hakkında: Şiir aşağıdaki dizelerle başlar:

*Chop qildim she’rimi dunyoda qolsun nom deb,
Ism qo’ydim yahshi niyat “Ravnaq ul-islom” deb.
Gul tikonsiz, dur sadafsiz, bo’lmagay, ahboblar,
Ne mashaqqatlarni tortdim sizlarga in’om deb* (Tavalla, 1993: 13).
“Şiirimi, dünyada adının yaşaması için yayımladım,
Ben bu iyi niyete "Ravnaku'l-İslam" adını verdim.
Dikensiz çiçek, incisiz çiçek olmaz dostlar,
Ne çileler çektim sizlere armağan olsun diye.”

Eser, klâsik edebiyat geleneğine uygun olarak besmele bölümüyle başlamaktadır. “Ravnaku’l-İslam” şekil olarak klâsik edebiyat geleneklerini yansıtırken içerik olarak moderndir. Çünkü 70’ten fazla şiirden oluşmaktadır. Tavalla’nın şiirlerinde Cedid aydınlarının önemli edebî ve estetik ideallerini yansıtmaktadır. Besmele bölümünün ardından “Hürriyet Hakkında Tebrik”, “Kahraman Askerlere Mahsus”, “Çocuk Dilinden Sınav Hakkında”, “Çocuk Dilinden Sınav İçin Gelenlere”, “Üşengeçler Hakkında”, “Halka Faydası Dokunmayanlar Hakkında”, “Milletin Sesi”, “Kadın, Erkek, Kızlarımız Arasındaki Sapkınlıklar Hakkında”, “Kafkas Şairlerine Taklit”, “Nevruz Hakkında”, “Gençlerden Terakki Kahramanı Molla Abdülhakim Molla Ekrem Hoca Oğullarına Ağıt” ve diğerleri gelir.

Şairin şiirleri klâsik edebiyatın gazel, münacat, mesnevî, muhammes, müseddes gibi türlerinde kaleme alınmış olsa da bunlarda aydın, ilerici, eğitimci, yenilikçi Cedid temsilcisinin

yeni edebî-estetik fikirleri görülmektedir. Tavalla, yeni kültür ve aydınlanmanın, basının gelişme unsurlarının “Sedayi Türkistan” Gazetesi, “Ayna” Dergisi, “Gazet” Redifli Gazeli, sinema ve tiyatronun “Taşkent’te (Hive) Seneması Hakkında”, Tiyatroya Mahsus”, Tiyatro hakkında bir gazel ve bir muhammes, okulların “Şark” Mektebinde Sınav”, parkların “Temaşabağ Hakkında”, “İbret” Parkında ortaya çıkışı hakkında birçok şiir kaleme almıştır. Dünyayı ve bilimin gelişimini derinlemesine anlayan şair, hangi konu hakkında şiir veya hiciv yazarsa yazsın, milleti birleşmeye, dost ve kardeş olmaya, yeni gelişmelerin gerisinde kalmamaya, kalkınmaya, bilimin doruklarına ulaşmaya davet eder:

*“Ko’rsatung ğayrat bu kun, millat rivojin istansangiz,
Do’st o’lung bir-birla emdi, o’zaro bo’lmang chatoq.
O’ylangiz insof edub, bormi jahonda biz kabi
Barcha millatlar arosinda taraqqiyda qoloq?”* (Tavallo, 2013: 51).

*“Bugün gayret gösterin, millet yükselsin dersiniz,
Dost olun birbirinizle, düşmanlık etmeyiniz.
Dürüstçe düşünün, var mı dünyada bizim gibi,
Tüm milletler arasında bu denli geri kalan biz gibi?”*

Tavalla, “Dünyanın Gidişine Bir Bakış” kitabında hemşehrilerine tutkuyla ve derinden şunu sorar: “Kaç ülke ilerleme dağına ulaştı, neden topalız, neden onlardan ders alamıyoruz, utanmıyoruz ve sonbahar mevsimini keçiler gibi koşarak geçiriyoruz? Bilin ki, “Boş gezenin başına sopa düşer!” gibi halk diline yakın, ama yüksek zevk ve seviyeyle yazılan şiirleri, onun gerçekten vatansever ve derin dünya görüşünün kanıtıdır. Bu nedenle, milletin kalp gözünü açmaya çalışan Tavalla’nın eserlerinin okunması ve tanıtılması, onun 20. yüzyıl Özbek edebiyatı tarihindeki yerinin belirlenmesi günümüz Özbek edebiyatının önemli çalışma konularından birini teşkil etmektedir.

Tavalla’nın coşkulu satırları “Muştum”, “Ayna”, “Sedayi Türkistan” ve “Sebzever” gibi dönemin bilinen dergi ve gazetelerinde yer almıştır. “Ah-u Hasret”, “Bir Nida”, “Hasbihâl”, “Bugünkü Meyhane Şarkısı”, “Restoran”, “Baştan Ayağa”, “Demek Sormazsak Sormazsınız” gibi şiirler bunlardan bazılarıdır.

Tavalla’nın şiirlerini, hicivlerini, makalelerini okurken şairin kullandığı sözcükler okuyucunun dikkatini çeker. Hoş, basit, halk diline yakın kelimeler ve argoların yanı sıra Rusça kelimelerin Özbekçeye uyarlanmış biçimleri de yaygındır. Bunların çoğu komik amaçlarla, insanları güldürmek için kullanılmıştır.

“Ravnaku’l-İslam”da yer alan şiirlerin çoğunda hürriyet teması hâkimdir. Örneğin, “Uyanmaz ise millet uykudandır, bu nasıl Müslümanlıktır” diye başlayan gazel bu konu üzerine yazılmıştır. Bu gazelde Tavalla, Turan halkını gaflet uykusundan uyandırmaya çalışmaktadır. Bilime teşvik eder. Bu gazelin özü, “Ey Müslüman, altın çapanla ortalıkta dolaşma, Avrupa bilimini öğren” şeklindeki çağrıdır. Örneğin:

*Ko’tar boshingni, qayril, Yevropa ilmiga rag’bat qil,
Natija vermayur, qo’y tashlasun emdi duohonlig’.
Belingga bog’lama bid’atni arqonin qutulmazsan,
Ketarsan dunyodan bir kun ichingda to’la armonlig’* (Tavallo, 1993: 16).

*“Kaldır başını, yönel artık ilme, Avrupa’ya bak,
Bırak bu boş duaları, fayda vermez artık ancak.
Beline bid’at kemerini bağlarsan kurtulamazsın,
Gidersin bu dünyadan, içinde kalır bir ah, bir vah.”*

Tavalla’nın şiirinde ulusal İslami fikirlere herhangi bir tepki yoktur. Kur’an-ı Kerim’i okumayı ve öğrenmeyi her Müslüman çocuğunun bir görevi olarak görmektedir. Örneğin:

*Farz bizlarga, ilm izlarga,
Arz sizlarga, bizni otalar.
Maktabdur rahbar, ilm erur gavhar,*

*Dedi payg'ambar ko'b hadislarda.
O'qusun qur'on har musulmon,
Yashasun urfon, yashasun millat (Tavallo, 1993: 16-17).
"İlim öğrenmek farz bizlere,
Size önderlik düşer, ey atalar.
Mektep bir rehber, ilim en büyük cevher,
Buyurdu bunu nice hadisle Peygamber.
Her Müslüman okusun Kur'an,
Yaşasın irfan, yaşasın millet!"*

Tavalla'nın bu tür şiirlerinde ilim, irfan, mezhep, millet, gelenek, Kur'an ve hadis kelimeleri sıklıkla kullanılır. "Çocuk Dilinden Sınav Hakkında" adlı şiirde de millet, ilim ve gelenek teması ön plana çıkmıştır. Tavalla'nın sözlerinin bir diğer karakteristik özelliği de kahramanın dilinden konuşma şeklidir. Yukarıdaki şiir bir çocuğun dilinden aktarılırken "Üşengeçler Hakkında" şiiri tembel bir insanın dilinden söylenmektedir:

*Turon eliga men kabi to'ldi qashanglar,
Yalqovchilikda nom ko'targan lavanglar,
Aylab sado bo'g'uldi shu Toshkandni shahrinda,
Afsus, eshitmayur bu qulog'i garanglar.
Ichsa, yesa, semursa, ani muddaosi shul,
Go'yo Muhit daryolarida nahanglar (Tavallo, 1993: 18).*

"Turan yurduna doldu benim gibi süslü gezenler,
Tembelliğiyle ün salmış boş gezen övünenler.
Taşkent şehrinde bağırmaktan boğuldu ses,
Yazık, duymuyor hâlâ bu sağır kulaklı kişiler.
Yemek, içmek, şişmanlamak tek dert olmuş onlara,
Sanki okyanuslarda yüzen o koca balinalar!"

Şiir metninde Rusça kelimeler, yani çarpık argo dil özellikleri bulunmaktadır. Örneğin yazar şiirde "Falto", "tujurka", "jilitka", "çavo" sözcüklerini kullanmıştır. Tavalla'nın kendine özgü hicivsel dünya görüşü ve sanatsal tarzı, "Halka Faydası Dokunmayanlar Hakkında" şiirinde de görülmektedir. Şair, beş saat boyunca ellerini kaldırıp dua eden, ama çocuklarının eğitimine üç metelik harcamayan babaları şöyle eleştirir:

*Tarbiyat farzand uchun maktabga uch pul bermasa,
O'g'li qadrin bilmagon, ya'ni atolardin na sud?
Haq ijobat qilmasa, fahr etma zohid zuhdinga,
Besh soat qo'l ko'torib qilg'on duolardin na sud? (Tavallo, 1993: 19).*

"Eğer ana baba çocuk için okula üç kuruş vermiyorsa,
Oğlunun kıymetini bilmeyen babadan ne fayda?
Hak Teala kabul etmezse, ey zahid ibadetinle övünme,
Beş vakit el açıp ettiğin dualardan ne fayda?"

Açık fikirli bir aydın olarak Tavalla, toplumdaki ve kendi dönemindeki kötülüklerin derinden farkındadır. Bu nedenle şekil olarak eski, içerik olarak yeni olan şiirlerinde sapkınlık ve hurafelerle mücadele eder. Söz gelimi, "Kadın, Erkek, Kızlarımız Arasındaki Sapkınlıklar Hakkında" adlı şiirinde şair Tavalla düğün ve merasimlerine düşkün, çayhanelerde oturup çene çalmayı seven adamları, eskide kalmış diye keçileri, buzağları kesenleri, batıl işler yapanları, hurafeler içinde saçlarına ve boyunlarına muska takan kadınları sert bir şekilde eleştirir. O da çağdaşları gibi gittikçe aşırı ihtişamlı bir hâle bürünen düğün merasimlerini eleştirerek bunların demode bir tören olduğunu, halkı sıkıntıya soktuğunu hicivsel bir üslupla dile getirir:

*Ayladi barbod bizni sunnat to'y,
Ko'rmayursizmi budir ibrat to'y.
Bonkalar pulni yo'qlamaydurmi?*

O'ylasaniz-chi, oh, bid'at to'y.
Yer sotub to'y qil, dedimu bizga,
Haq kalomida dedi: g'urbat – to'y (Tavallo, 1993: 40).

“Sünnet düğünüyle yıkıldık biz,
 Olmadı mı ibret size bu iş?
 Banka sorar elbet paranın izini,
 Hiç mi düşünmediniz bu bid'atın sözünü?
 “Arsa sat, düğün yap” dedi mi Yüce Hak?
 Oysa asıl düğün: gurbet, yoklukla ancak...”
 Tavalla'nın hemen hemen bütün şiirlerinde milleti gaflet uykusundan uyandırma çabası vardır. Özellikle “Kafkas Şairlerine Taklit” şiirinde bu ruh ön plandadır:
Oh, ey millat, o'tdumu fursat, olmading ibrat, bo'ylami turmish?
Qilmading g'ayrat, sanda yo'q himmat, qopladi bid'at, sho'ylami yurmish? (Tavallo, 1993: 21).

“Ah ey millet! Geçti mi fırsat, almadın ibret, böyle mi yaşanır hayat?
 Göstermedin gayret, sende yok metanet, bid'at kapladı, böyle mi olur saadet?”
 Şair, her şiirinde gençleri okumaya ve öğrenmeye teşvik etmektedir. “Okuyun gençler, molla olun, bu zamanlar bir fırsattır!” diye haykırır “Nevruz Hakkında” başlıklı şiirinde. “Hayatımıza Dair Bir Gazel” adlı şiirinde Müslümanların, çocuklarının başına sopayla vurarak hâlâ cehalet içinde yaşadıklarını sanatsal bir şekilde dile getiriyor. Görüldüğü üzere, Tavalla'nın şiirlerinde gazetecilik ruhu, eğitimsel-manevi davet, sosyal ahenk hâkimdir. Şair şöyle yazar:

Millat o'g'li it quvub, maktabga bormay ko'chada,
Umrini zoe edub, yurub sayoq, o'ldurdiku.
Ayb shogird haylidamu, yoki ustod ahlida
Yosh jujuqlar boshina urub tayoq, o'ldurdiku.
Yovropa tayyorada uchsa, uchurub varvarak,
Lattadin chuyruq qilub, aylab quroq, o'ldurdiku (Tavallo, 1993: 24).

“Milletin evladı köpek kovalayıp okula gitmez sokakta,
 Boşa çürüttük ömrünü, başıboş gezdi hayatta.
 Kimi suçlatalım şimdi, öğrenciyi mi yoksa hocayı mı?
 Çocukların başına sopa vurup öldürdük biz hayalleri.
 Avrupa göklerde uçarken tayyareyle özgürce,
 Biz bezden uçurtma yapıp, döne döne öldürdük geleceği.”
 Tavalla genel olarak şiirlerinde ulusal hayatın durumunu ve kusurlarını acımasızca ortaya koyar. “Ters İşlerimiz Hakkında” adlı şiirinde insanların yemek deyince koşup geldiğini, okul ve gazete okumak deyince kaçtığını, memleketin toplumsal hayatında her şeyin altüst olduğunu dile getirir:

O'zgalar tong otmayin maktabga yuzlanganida,
Tushgacha uyg'onmayin bizni yotishlar teskari.
Bul gazit o'rnig'a Jamshidu Abomuslim olib,
Andog' urdi, gard qildi deb o'qushlar teskari.
Jam'iyat majlis edub choqirg'onida kelmayin.
Osh-hudoyi desa, tong otmay chopushlar teskari (Tavallo, 1993: 25).

“Başkaları gün doğmadan varır okul yoluna,
 Biz hâlâ uyanmadan sarılırız uykuya.
 Gazete yerine masalla doldururuz zihni,
 Cemşid'le Ebu Müslim... geçmişle kurarız bağı.
 Toplum çağırır meclise, dönmeyiz yüz bile,
 Aş var deyince koşarız şafakta gizlice.”

Şair ayrıca “Avrupalıların Marifeti ile Bizim Marifetimiz Arasındaki Fark” adlı şiirinde Avrupalıların gelişmişliği ile Türkistan’ın geri kalmışlığını karşılaştıran yergi dolu bir şiir yazar. Avrupalıların “araba”sıyla “Kokan arabası”nı, “top” ve “silah”la “sapan”ı, “uçak”la “uçurtma”yı karşılaştırır. Şair, milletin dar görüşlülüğünü, insanların bıldırcınla keklik avlamakla, koç dövüştürmekle meşgul olduğunu mizahi bir dille hicveder.

Şair, “Münâcat” adlı iki gazelinde Allah’a dua ederek, çayhanelere ve aylıklığa mahkûm edilen insanların ne zaman ellerine kitap alıp okula koşacaklarını sorarken, lirik kahraman halkın cahil hâinden Allah’a şikâyetle bulunur. Örneğin:

*Jahonda jumla inson ilm qayg’usi ila bo’lsa,
Hamon to’y-ma’raka deb nafs ila ovoramiz, yo rab.
Qadim ila jadid deb halq arosiga solib janjal,
Yurur mone’ o’lub bin necha bahti qoramiz, yo rab.
Agar to’y qilsa, bersa borcha... mehmonlarg’a chakmonlar,
Ketarda maqtashurlar karnayu naqqoramiz, yo rab* (Tavallo, 1993: 27).

“Dünyada herkes ilim derdiyle yanarken,
Biz hâlâ düğün, eğlenceyle oyalanırız, ey Rab!
Eski mi, yeni mi (Cedit) diye halkı düşürürüz kavgaya,
Engelleriz ileriye, ne bahtı karalarız ey Rab!
Düğün yaparsa biri, dökerse servetini konuğa,
Giderken överiz onu davul zurnayla, ey Rab!”

Tavalla “Ne Yapmalı?” adlı şiirinde basını alkışlar, gazete ve dergi okumayı kültür ve zekanın göstergesi olarak görür, insanları gazete ve dergi okumaya ve dünyaya ayak uydurmaya teşvik eder. “Semerkand’da yayımlanan “Ayna” dergisi hakkında” adlı şiiri de şairin basına karşı sıcak tavrını, ilerici görüşünü ortaya koyar.

*Ruslarda “zerkolo”san, bir getin namosan,
Cho’x sohibi jilosan, bo’l poydor ko’zgu.
Behbudi o’ldi qodir nashri uchun muboshir,
Har kim qo’la tutubdur o’zni ko’rar ko’zgu* (Tavallo, 1993: 34).

““Ayna” der Rus sana, bir milletin yüzüsün sen,
Parlarsın ışık gibi, hep ayakta, hep derin.
Behbudi açtı yolu, oldun sözün öncüsü,
Her bakan seni tutar, görür sende kendini.”

Ayrıca şairin “Var Sözler”, “Felek Anlat Bize”, “İbret Bahçesinde”, “Ey Müslüman Gençler” gibi onlarca şiirinde cahil halkın içinde bulunduğu durumu anlatarak Müslümanları birliğe çağırır, yeni inşa edilen parklar hakkında yazar. Özetle, Tavalla’nın şiirinde yenilik ve eskilik sorunları sanatsal açıdan birbirine zıt şekilde yorumlanır. Şair ayrıca “Sedayi Türkistan” gazetesinin ilk çıkışına ithafen şiir yazmıştır:

*Hamdlar o’lsun sening nomingga, ey qodir xudo,
Qudratingni ko’rguzubon bir gazit qilding ato* (Tavallo, 1993: 37).

“Ey her şeye kadir olan Allah’ım, ismine hamd olsun!
Gücünü gösterdin ve bize gazete armağan ettin!”

Tavalla, güncel haberleri büyük bir sevinçle karşılar, bunlara ithaf edilmiş şiirler yazar. “Temaşebağ Hakkında” şiirinde Taşkent şehrinde açılan lunaparktan bahseder ve şiirde şu mısralara yer verir:

*Toshkandning fayzososi tamosho bog’ida,
Ne go’zallar sayr etarlar, boqsangiz, har yog’ida.
Anbarni holu hati mushkin Xito mahbublar.
Nafasidin or etarlar ohular yurmog’ida* (Tavallo, 1993: 58).

“Taşkent’in feyz dolu bahçelerinin
Her köşesinde güzel kızlar gezerler.

Güzel kokuları süren perilerin yüzünden
Ceylanlar kendi nefeslerinden gezmeye utanırlar.”

Tavalla ayrıca Cedidci hareketin ruhani lideri İsmailbey Gaspıralı'nın ölümüne ithaf edilen iki kederli şiir yazar. Bunlardan biri gazel, diğeri ise muhammes tarzındadır.

*Yig'la, millat qon to'kub, aylab navolar yig'lagil,
Ismoilbek haqqida qilg'il duolar, yig'lagil.
Chok-Chok ayla yaqqong, qon to'k ko'zingdan tinmayin,
Alif qilding dol etub ushlab asolar yig'lagil* (Tavallo, 1993: 43).
“Ey millet, gözlerinden kan gibi yaşlar süzüle süzüle ağla,
İsmailbek için dualar ederek, hıçkırığa hıçkırığa ağla!
Yakanı paramparça et, gözlerinden durmadan yaşlar aksın,
Elif gibi boynunu bükerek, gönlünden dökülenlerle ağla!”

Tavalla, kısa ömrü boyunca milleti için yazar. Yazdıkları acı gerçeklerle doludur. Bu nedenle, şair bazı şiirlerinde “Muhabir Mağzava”, “Mağzava”, “Mağzavahoca”, “Muhbirça”, “Nansavatçı Şair Mağzava” mahlaslarını kullanır. Bu mahlaslar da şairin toplumun eksikliklerini keskin ve taşıyıcı bir dille ortaya koyduğunu gösterir. Hatta bir şiirinde “millete canlar feda” olduğunu yazar. Bu şiirden alıntı:

*Keldi bizlarga g'amu g'ussani yozmaqq'a zamon,
Yozaman qancha qo'limdin keladur az dilu jon.
O'qur o'lsanglar agar bu mani she'rimni qachon
So'kmangiz, deb o'tunam yahshi bo'lur, xoh yamon.
Yozmas erdim buni man, qo'ymadi hargiz vijdon,
Dedi: “Yoz milat uchun, millata jonlar qurbon”* (Tavallo, 1993: 56).
“Gamı, kederi yazmak düştü artık nasibime,
Elimden ne gelirse, candan yazarım, kalbimle.
Bir gün okursanız bu içli şiirlerimi sessizce,
Beğenmeseniz bile, ne olur, kızmayın bana.
Yazmazdım aslında, susturmadı vicdan beni,
Fısıldadı içimden: “Yaz, feda olsun canlar vatana!”

Toplumsal coşkunun hâkim olduğu bu muhammesin Tavalla'nın sanatının çekirdeğini oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Şair, sırf karın doyurmak için yaşayan milleti gaflet uykusundan uyandırmak ister. Eğitimi milletin ana hedefi hâline getirmeyi amaçlayan Tavalla, tüm yaşamını bilimi ve aydınlanmayı teşvik ederek geçirir.

Sonuç

Özetle, Tavalla mahlasıyla şiir yazar Tölegen Hocamyarov'un eserlerinde Vatan ve Milletin kaderi ana motif hâline gelmiştir. Hangi konu ve türde çalışırsa çalışsın, şiirlerinde Cedid aydınlarının halkı aydınlatma, Türkistan gençliğini eğitme, halkı hurafelerden ve sapkınlıklardan kurtarma ideali ön plandadır. Bağımsızlık dönemine ilişkin günümüz edebiyat çalışmalarında Tavalla ve onun yol arkadaşları olan Cedid aydınlarının hayatı ve eserleri gençlere ve çağdaşlarımıza örnek olarak yüzlerce kez gösterilmelidir. Çünkü milletin kaderi ve hürriyetine dair fikirler Cedidler tarafından başlatılmıştır.

KAYNAKÇA

- Kosimov, B. (2022), *Milliy uyg'anish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma'naviyat.
Rahmonova, D. (2023), *Tavallo ijodida poetik shakl, mazmun va obraz yangilanishi tamoyillari*, avtoreferat (doktora tezi özeti), Toshkent.
Tavallo (1993), *Ravnaq ul- Islom*, Toshkent: Fan nashriyoti.
Tavallo (2013), *Millata jonlar fido*. Toshkent: Adabiyot uchqunlari.

